

Arh. DINU ANTONESCU, *Introducere în arhitectura dacilor*, Edit. tehnică, București, 1984, 220 p., 24 planșe în afara textului (fig. 105—134)

Lucrarea arhitectului Dinu Antonescu „Introducere în arhitectura dacilor” este cu atât mai binevenită cu cât, alte monografii recente¹ ating numai tangențial problematica arhitecturii. Ea este structurată în 5 capitole: I. Locuințele dacilor, II. Sanctuarele dacilor, III. Cetățile dacilor, IV. Organizarea ansamblurilor dacice, V. Arhitectura dacilor de pe Columna Traiană, o introducere, un cuvânt de încheiere și o bibliografie.

Din cuvântul introductiv desprindem că autorul își delimitează aria de investigație la perioada cuprinsă între domnia lui Burebista și înfringerea lui Decebal, în care, datorită iminentului pericol extern, „se manifesta o perioadă de accentuată prosperitate în variate și multiple domenii, și de la sine înțeles, cu consecințe imediate și în arhitectură”. Autorul subliniază rolul dinamic al factorului demografic prin care „tradus în planul habitatului, se ajunge logic la un spor substanțial al locuințelor, și nelndoielnic, la înmulțirea și creșterea așezărilor”. Se consideră, de asemenea, că locuința epocii dacice reflectă și explică supraviețuirea unor tipuri mai vechi, tradiționale, bordeiul și casa de suprafață. În momentul în care locuințele se integrează unor așezări constituite, „este cazul să admitem, ceea ce am surprins încă din neolitic, și anume aspecte organizate sub forma aliniilor sau grupărilor în jurul unei piețe sau clădiri centrale” (p. 10). O ipoteză interesantă, care ar merita să fie urmărită, este aceea prin care D. A. presupune ca posibilă existența sanctuarelor—fie circulare, fie cu sau fără absidă— încă din epoca bronzului (p. 10). Faptul este de altfel confirmat arheologic.

Așezările fortificate apar, după opinia autorului, ca o consecință fie a cerinței „de a impune prestigiul unui anumit centru”, fie „a luptelor intertribale și de apărare față de migrațiile unor popoare alogene”. Sintem mai puțin de acord cu părerea lui D. A. atunci când afirmă (p. 10) că fortificațiile tind către

o micșorare a incintei fortificate, exemplele prin care argumentează această idee nefiind ordonate în secvență cronologică. Luat în ansamblu însă, fenomenul este confirmat arheologic.

Un aspect important al studiului de față este relevat de asemenea în introducere și anume că D. A. consideră ca documente de referință („în ciuda unor lipsuri de precizie topografică și oarecum de identificare”), alături de rapoartele arheologice, imaginile arhitectonice de pe Columna Traiană (p. 12).

Autorul relevă insuficiența cercetărilor în arhitectura geto-dacă și chiar caracterul incomplet al unor săpături arheologice, care ridică încă multe semne de întrebare din punct de vedere arhitectonic. „Numai cunoașterea deplină a obiectului, fie palat, fie sanctuar sau cetate, poate sta la baza unei reale documentări și numai prelucrarea și însumarea acestuia poate conduce la o sinteză arhitectonică”. De aceea autorul este conștient de limitele impuse studiului său, pe care îl consideră cu modestie „doar o rezervă minoră pentru o viitoare istorie a arhitecturii dacilor” (p. 13).

Înainte de a trece la analiza lucrării propriu-zise, am menționa că harta de la fig. 1 cu teritoriul Daciei preromane oferă o imagine falsă, așezările și cetățile indicate nefiind contemporane (ele se datează din Hallstatt-ul timpuriu până în sec. I e.n.). Ar fi fost mai oportun ca ea să cuprindă așezările și cetățile din perioada studiată de autor (ultimele două secole de existență a statului dac). De asemenea, ar fi fost necesar să se indice sursa după care s-a reprodus harta de la fig. 2 (zona munților Orăștiei).

În primul capitol, D. A. se preocupă de „locuințele dacilor” utilizând ca material precumpănitor de studiu datele izvorite din cercetările arheologice, la care se adaugă printr-o selecție critică (deci în măsura în care nu contravin descoperirilor arheologice) imaginile de pe Columna lui Traian.

Autorul subliniază pe bună dreptate că, arhitectura avind o destinație utilitară și neapărat o justificare funcțională, d-sa și-a îndreptat atenția numai asupra acelor tipuri de edificii ale căror planuri (posibil de reconstituit) îndeplinesc condițiile de funcționalitate și utilitate corespunzătoare destinației de locuință. În consecință, selecția critică

¹ I. Glodariu, *Arhitectura dacilor — civilă și militară* (sec. II î.e.n. — I e.n.), ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983 — recenzie publicată de semnatarul acestor rânduri în *Thraco-Dacia*, 6, 1985, sub tipar.

operată reflectă o viziune de arhitect, după care funcționalitatea planului deține o importanță hotărâtoare în considerarea destinației unui edificiu, detaliile constructive și inventarul arheologic ocupând un rol secundar. Autorul semnalează în acest context clădirile considerate locuințe (de către autorii săpăturilor, de pe dealul Pustiosu și Fețele Albe, pe care în pofida inventarului lor D. A. le găsește apropiate de formele marelui sanctuar complex de la Grădiștea Muncelului (fig. 16). Acceptând opinia lui H. Daicoviciu după care „nu există o barieră între arhitectura religioasă și cea civilă”, D. A. subliniază pertinent că această idee, „valabilă pînă și în arhitectura contemporană, trebuie completată cu aceea a funcționalității planului, ea neputînd fi hotărîtă numai pe detalii și inventar în cazul identificării și nominalizării unei construcții” (p. 16).

Credincios părerii că nu orice construcție este arhitectură, D. A. exclude cu suficiență îndreptățire din studiul său bordeiele și locuințele de suprafață simple, cu o singură încăpere.

Gruparea tipurilor de locuințe este operată după forma planului, conform căreia se disting patru tipuri: locuințe cu plan rectangular, locuințe cu plan absdat, locuințe cu plan circular și locuințe-turn.

În cadrul locuințelor cu plan rectangular, marea majoritate a reconstituirilor o formează cele din zona Munților Orăștiei. Schițele de reconstituire sînt logic constituite, concordanța dintre structura planului și a elevației fiind evidentă. Autorul propune soluții, cum era dealtfel firesc, și pentru acele elemente care nu-și pot găsi în teren decît foarte rar mărturia arheologică, dar care uneori sînt implicate de însăși logica construcției (indicați în mare parte de plan) alături de necesități de protecție împotriva intemperțiilor, a unor elemente utilitare: forma acoperișurilor, streșini largi pentru protejarea gropilor de provizii aflate la „rădăcina zidurilor”.

Autorul explică cu claritate modul de constituire al structurii de rezistență și observă tendința de amplasare a locuințelor pe terenuri plate. Consecința este că „în zonele muntoase sînt preferate terasele, iar acolo unde păreau prea mici erau mărite prin mișcări de pămînt în compensare, consolidîndu-se malurile cu ziduri de sprijin”. O observație importantă este aceea că această manieră de alegere a amplasamentului este deosebită de aceea practică în cazul fortificațiilor, „unde din motive militar-defensive se speculau tocmai denivelările de teren, construcția adaptîndu-se acestora” (p. 20).

Sîntem de acord cu părerea autorului că această soluție ar putea fi rezultatul unor influențe elenistice. Menționăm însă că principiile defensive și necesitățile adaptării la teren nu conduc *implicit* la un același tip de

speculare a terenului; dovadă în acest sens pot fi considerate chiar ~~diferențele~~ care se observă între tipul de adaptare la teren a fortificațiilor elenistice grecești și a celor romane. Autorul relevă diferențele observabile între sistemele constructive prezente în zona muntoasă (în general locuințe cu temelii de piatră, cu o talpă de lemn culcată deasupra, peste care se ridică scheletul de rezistență format din stîlpi sau pari de lemn) și cele din zona de cîmpie (*fără fundații* de piatră, cu schelet de rezistență analog însă precedentelor) și de asemenea posibilitatea ca, urmînd sugestiile izvorite din imaginile Columnei, unele asemenea construcții să fi prezentat și etaj.

În legătură cu construcția de pe platoul acropolă al cetății I de la Buridava dacică, considerăm că argumentația autorului ar fi avut de câștigat dacă s-ar fi putut combate cu argumente valabile și destinația de sancționar a construcției mai vechi, pe care o înlocuiește. Altfel, rămîne de răspuns la întrebarea de ce anume un sanctuar este înlocuit cu o locuință, fie ea și monumentală (p. 24).

În cadrul locuințelor cu plan absdat este studiată locuința-palat de la Piatra Roșie. Autorul face o demarcație clară între absida ce se regăsește la edificiul destinat cultului și absida caracteristică acestui tip de locuință. De fapt o absidă propriu-zisă apare doar la primele (închisă și amplasată central), pe cînd la locuința de la Piatra Roșie este vorba de *un cerdac* (spațiu exterior acoperit, dar deschis) de formă „absdată”. În această situație credem că acest tip de locuință ar fi fost chiar mai potrivit de numit ca „plan rectangular cu cerdac absdat”. Menționăm însă că numai în situația în care asemenea planuri ar fi întîlnite și la alte construcții civile tipologia ar fi valabilă. În caz contrar, cerdacul de la Piatra Roșie nu reprezintă decît o particularitate a acestui și numai acestui edificiu.

Un aspect foarte important, explicat și sugerat în reconstituire, este soluția pe care o propune autorul pentru acoperirea spațiilor cu deschideri mari, în contextul construcțiilor de lemn: cu stîlpi intermediari așezați pe tălpi de lemn (p. 28), situație în care urmele lor sînt dificil de depistat arheologic. Această posibilitate de rezolvare constructivă merită să atragă atenția arheologilor, care întîlnesc în teren situații similare.

În cadrul locuințelor cu plan circular, autorul subliniază (deși nu intervine cu detalii explicative), cunoștințele deosebite „pe care le aveau localnicii în arta construcției în lemn” cînd rezolvau îmbinările practicate la clădirile poligonale. Remarcăm că în construcția de la Meceaia, edificiul, dacă este locuință, prezintă un plan rectangular cu cerdac circular, așa cum rezultă și din reconstituirea prezentată și nu un plan circular propriu-zis. Credem de asemenea că funcțio-

nalitatea unui asemenea tip de locuință — cu nucleu rectangular și cerdac circular — ar fi cerut unele explicații mai detaliate.

O categorie aparte o formează locuințele-turn, cu caracter militar-defensiv. Autorul punctează riguros diversele aspecte necesare a fi studiate și anume planul, materialele de construcție și soluțiile constructive, oferind propuneri concrete, plauzibile, așa cum se cere unui studiu care vrea să ofere o imagine chiar schițată doar, a unei arhitecturi. Notăm totuși, că pentru cititorul avizat ar fi fost extrem de util ca planurile prezentate, care reprezintă de fapt planuri de arhitectură reconstituite, să fi fost însoțite și de planurile urmelor arheologice, fie pentru a se putea citi în paralel semnificația arhitecturală a acestora, fie reciproc, exprimarea arheologică a unui plan de arhitectură deja încheiat. Acest lucru ar fi fost cu atât mai util cu cât reconstituiri prezentate în această lucrare sînt evident primele de acest gen care pot fi luate în considerare pentru constituirea unor imagini concrete privind arhitectura dacică.

Considerăm însă exagerată și oricum de nesustînută încă în stadiul actual al cercetărilor părerea conform căreia, datorită „memoriei genetice”, locuințele turn ar reprezenta o primă formă a culelor apărute mult mai tîrziu.

Unul din capitolele cele mai interesante ale lucrării de față este cel dedicat sanctuarelor dacilor.

În perioada Burebista-Decebal, arhitectura geto-dacă pare să-și atingă apogeul, reflectîndu-se „în noi și ample programe de arhitectură, fie cu caracter militar fie de cult, progrese necesitate de societatea geto-dacă în plină dezvoltare și consolidare” (p. 40). Admirația autorului față de originalitatea acestei arhitecturi-unicat este pe deplin justificată, ea debordează însă peste unele limite impuse de stadiul cercetărilor în acest moment. Astfel, D. A. diminuează oarecum programatic influențele externe (cu excepția manifestării lor în unele aspecte urbanistice sesizabile la Grădiștea Muncelului și Popești), punînd exclusiv pe seama victoriei fondului tradițional această „creație originală și riguroasă, diferită de cea a popoarelor învecinate”. Desigur, aceasta este o idee valoroasă, care trebuie să însoțească, deocamdată în surdina, cercetarea. Pentru moment, fiind în situația bine subliniată chiar de D. A. cînd spune (în cuvîntul introductiv) că nu avem încă suficiente date (și mai ales studii) pentru a contura o istorie a arhitecturii geto-dace, concluziile noastre sînt obligate la o mai mare prudență, oricît am fi de convinși că o arhitectură originală nu se putea dezvolta și înflori ațit de spectaculos decît pe trunchiul unei puternice tradiții. În acest context, credem că analogii de tipul celei amintite de autor (spre exemplificarea ideii de continui-

tate a tradiției) între o locuință din mileniul IV î.e.n. (Petru Rareș, jud. Giurgiu, fig. 19) și cea de la Strajă-Suceava, sec. XVIII, nu sînjesc studiul de față în nici un fel. asemenea modalități de a considera consistențele în timp ale tradiției sau efectele „memoriei genetice” ar fi valabile numai dacă analogiile respective nu s-ar putea raporta și la alte zone geografice, cu succese asemănătoare. Dar acest lucru ar fi poate dificil, tocmai din cauză „că modificări de esență nu apar acolo unde materialele de construcție și programele rămîn constante” (p. 42).

Considerăm oportun să amintim aici că idei cum sînt: „clădirile absidate cu două încăperi ca cele de la Popești sau Piatra Roșie, indică forme ce constituie nucleele viitoarelor clădiri creștine” sau, „bazilica creștină aflată pe teritoriul bizantin preia edificiul public roman, iar biserica, sanctuarul liniar dacic (sublinierea noastră) care se pare că și-a continuat existența din motive lesne de înțeles” (p. 47—48) nu pot fi susținute deocamdată și analogiile (Slăveni — sec. IV, Celei — sec. VI) sînt forțate. Pe de o parte, lipsește o verigă importantă a acestui lanț al continuității (cum sugerează autorul), nefiînd dovedită continuitatea sanctuarelor dacice după cucerirea romană, iar pe de altă parte este greu de crezut că tipul de biserică creștină, cu absidă, și-ar fi avut sorgintea în sanctuarele dacice!

Ideea derivării tipului de sanctuar rectangular cu discuri de piatră dintr-un tip cu discuri de lemn merită a fi luată în considerație numai dacă folosirea unui anumit material pentru plinte implică utilizarea aceluiași material și pentru elementele de usținere propriu-zisă (coloane). Din datele de care dispunem pînă în prezent, cel puțin o parte a sanctuarelor cu discuri (plinte) de piatră au fost considerate a fi susținut coloane de lemn, deși nici această ipoteză nu a fost încă suficient argumentată. Oricum, în acest context, analogia cu „sanctuarul” de la Barboși nu poate fi luată în considerație, cită vreme nu s-a dovedit realitatea existenței acestuia.

Autorul distinge, după forma în plan, trei tipuri de sanctuare:

— liniare absidate (cu o încăpere și cu mai multe încăperi);

— patrulatere modulate, cu șiruri variate de discuri;

— circulare (simple, cu o încăpere, și complexe, cu trei încăperi concentrice).

Sanctuarele liniare nu ridică probleme speciale în privința efortului material sau constructiv. Reconstituiri prezentate oferă, asemenea tuturor celor prezentate în această carte, soluții logice, explicate și argumentate pe cit a fost posibil. O sugesție importantă, de prisnă din acest subcapitol, este aceea că sanctuarele liniare pot purta în ele „mesajul tradiției”. Autorul semnalează de asemenea diferențele existente între sistemele construc-

tive, determinate ca și în cazul locuințelor de poziția geografică și natura materialelor locale de construcție.

Problemele *sanctuarilor patruleter* D. A. îi oferă una din cele mai spectaculoase rezolvări, reușind să schițeze o imagine verosimilă a unei arhitecturi deosebit de originale și monumentale.

Autorul trece în revistă, în spirit critic, propunerile diverse de reconstituiri realizate de predecesori (C. Daicovicu, H. Daicovicu, I. H. Crișan — nu și pe aceea propusă de M. Știrbu și I. Glodariu)² pentru a trece apoi la propunerile d-sale. Acestea din urmă, în mod firesc datorită profesiei autorului, conțin cele mai logice și mai complexe considerații din punct de vedere arhitectonic efectuate până acum — așa încât chiar dacă cercetările viitoare vor aduce la lumină observații de teren de natură să dirijeze mai nuanțat concluziile legate de aspectul și esența constructivă a acestor monumente, ele rămân un moment important de referință în cercetarea arhitecturii dacilor.

Fără să intrăm în detalii (ele se oglindesc într-o ordonare bine condusă în însăși textul și imaginile grafice prezentate de autor) subliniem doar câteva din considerațiile mai importante. În primul rând este de reținut chiar precizarea autorului: „Firește, în studiul nostru vom evita orice comentariu ce ar putea îndrepta interpretarea arhitecturii sanctuarelor către forme iluzorii. De aceea vom păstra adevărul conceptual care, în ideea clasică, înseamnă respectul total al planului, compus pe scheletul solid al axelor ce-i dau valoare și înțeles” (p. 58). Credincios acestei idei, D. A. reușește să pună pentru prima dată în valoare „un carioaj repetabil care este chiar modulul planului. Astfel fiecare sanctuar patruleter poate fi identificat în funcție de numărul și caracteristicile modulului ce-i compun planul”.

Sensibil la probleme impuse de orientarea după axe „principale” ale planului, D. A. face remarcă prețioasă că frontul principal al unui sanctuar se poate exprima nu neapărat după axul longitudinal, ci și după cel transversal, „totul depinzând de funcțiunile planului și de acțiunea ce se petrece în cadrul său”. Este foarte adevărat. Trebuie să menționăm însă că acest fel de orientare nu reușește să unifice în totalitate orientarea sanctuarelor dacice. Dacă în cazul de la Grădiștea Muncelului ea poate deveni criteriu unificator pentru sanctuarele circulare și pentru sanctuarul cu discuri de andezit (notat F — fig. 38), criteriul nu mai e valabil pentru sanctuarele A și B. Chiar în legătură cu orientarea sanctuarului F, ne întrebăm dacă criteriul după care orientarea depinde de funcțiunile planului și de acțiunea ce se petrece în cadrul

său”, permite să considerăm ca ax principal axul transversal, din moment ce dispunerea discurilor de andezit sugerează mai degrabă un flux de circulație orientat după axul longitudinal: „deschiderea” între discuri este sensibil mai mare pe direcțiile transversale decât spațiul mai amplu rămas liber între coloanele implicate este direcționat longitudinal.

Autorul admite posibilitatea intervenției unor „influențe elenice, între care unele directe, prin arhitecturii și meșterii greci prezenți la lucrări”, dar crede că acestea s-au manifestat cu precădere în probleme tehnice, în special în cele privind execuția lucrărilor din piatră sau cele de organizare a ansamblurilor: el subliniază însă originalitatea tipului de plan cu discuri și coloane, dispuse în carioaj (mai bine zis, cu discuri dispuse în *toate* „ochiurile” carioajului): D. A. propune o soluție remarcabilă pentru îngrădirile de piatră „ce împrejmuiesc majoritatea sanctuarelor de la Grădiștea Muncelului”, împrejmuiri pe care le consideră caracteristice, deoarece apar și în jurul sanctuarelor circulare. Aceste împrejmuiri-balustrade sînt considerate a constitui concretizarea materială a perimetrului zonei sacre (temenos-ul).

Bazîndu-se în cea mai mare măsură pe o documentație arheologică publicată și mai puțin pe cercetări personale de teren, autorul nu-și poate permite să prezinte detalii de reconstituire mai amănunțite, intenția sa fiind aceea de a schița doar imagini arhitectonice posibile.

Ar fi fost extrem de interesant și neapărat necesar ca în considerațiile privitoare la planuri și la puținele detalii cunoscute ale acestuia (discurile circulare, de pildă), să se insiste ceva mai mult asupra *monumentalității*, impresionante în câteva cazuri, sugerate de dimensiunile unora dintre aceste plinte. Diametrul mediu al discurilor de andezit de la sanctuarul F este de 2,15 m (p. 62), ceea ce presupune în mod normal pentru coloane (fie ele din lemn, fie din piatră, cu sau fără baze) dimensiuni considerabile, ale căror implicații în structura generală a ansamblului edificului nu pot fi trecute cu vederea. Pe de altă parte, este absolut necesar ca toate dimensiunile principale ale tuturor elementelor de construcție ale căror urme s-au păstrat, să fie prezentate cu maximum de precizie, tocmai pentru că ne aflăm în fața unor planuri organizate pe rețea modulară. Desigur, D. A. nu a avut posibilitatea de a cerceta personal, în acest fel, monumentele dacice iar din acest punct de vedere concluziile și observațiile d-sale urmează să fie (sperăm) aprofundate de cercetări viitoare.

Întrucît chiar d-sa admite prezența unor influențe elenice, ar fi de controlat și în relațiile compoziționale ale planului dacă elemente de „proiectare” de tip grecesc nu pot fi cumva depistabile. În cazul sanctuarului

² M. Știrbu, I. Glodariu, *ActaMN*, 18, 1981, p. 377—386.

cu discuri de calcar, B, dacă dimensiunile prezentate (p. 62) sînt absolut exacte, se poate presupune utilizarea în dimensionarea lor a unui picior attico-euboic de $\pm 29,4 \text{ cm} = P$. Astfel:

— interaxul transversal = $3,50 \text{ m} = 12 P$ (eroare de 0,8%);

— interaxul longitudinal = $2,50 \text{ m} = 8 \frac{1}{2} P$ (eroare de 0,04%);

— diametrul mediu al discurilor = $1,30 \text{ m} = 4 \frac{1}{2} P$ (eroare 1,7%).

În această situație apare o relație esențială între cele două interaxe și anume raportul lor în unități-picior este de $12/8,5 = 1,4117$. Valoarea acestui raport aproximează în condiții suficiente pe $\sqrt{2}$; implicația acestui număr irațional în geometria rețelei modulare de care vorbește autorul este importantă, deoarece ea exprimă o relație de trecere de la latura unui pătrat la diagonala sa; și altfel spus, dat fiind un interax, cel longitudinal în acest caz, axul transversal derivă din acesta, printr-o construcție geometrică elementară; dacă axul longitudinal este considerat latura unui pătrat, valoarea celui transversal este dată de diagonala pătratului respectiv. Acest procedeu de proiectare se presupune a fi fost utilizat în lumea greacă³. Aceași situație este atunci valabilă și la sanctuarul A, unde dimensiunile interaxiale și diametrele discurilor sînt reprezentate ca denticu cu ale sanctuarului B (p. 62).

În această situație, obligația citirii foarte exacte a tuturor dimensiunilor devine cu atît mai stringentă cu cît pentru sanctuarul cu discuri de andezit raportul dintre axul transversal și cel longitudinal ar fi $6,15/3,75 = 1,64$, număr foarte apropiat de valoarea raportului „celui mai frumos” considerat de greci, cunoscut nouă de la Renaștere încoace sub numele de „număr de aur”. Avînd în vedere tot o unitate de $\pm 29,4 \text{ m} = P$ pentru măsurile respective se obține: $6,15 \text{ m} = 21 P$ (eroare 0,3%); $3,75 \text{ m} = 12 \frac{3}{4} P$ (eroare 0,04%); $2,15 \text{ m} = 7 \frac{1}{3} P$ (eroare 0,23%). Se poate observa că dacă raportul dintre axe se apropie de raportul „de aur”, raportul dintre măsura axului longitudinal și diametrului unui disc aproximează foarte bine alt număr irațional, $\sqrt{3}$, $\frac{12 \frac{3}{4}}{7 \frac{1}{3}} = 1,739$, iar

$\sqrt{3} = 1,732^4$.

Din păcate, cele de mai sus nu pot fi considerate în nici un caz ca date sigure, deoarece nu știm în ce măsură dimensiunile citate reprezintă sau nu aproximări și deci nu putem calcula cu precizie nici măcar di-

³ W. Hoepfner, *ÄthMitt*, 1, 1971, p. 34; P. Gros, *Nombres irrationnels et nombres parfaits chez Vitruve*, MEFRA, 88, 1976, p. 21.

⁴ Despre sensul prezenței numerelor iraționale în arhitectura antică și respectiv despre afinitatea grecilor față de ele, cf. P. Gros, *op. cit.*

menșiunile generale în plan ale sanctuarelor⁵. Dorim prin aceasta să sugerăm că studiul arhitecturii geto-dace de acest tip implică cercetări mai aprofundate, care să depășească nivelul de schiță și mai ales că există poate posibilitatea ca datele de pe teren să ne ofere încă multe puncte de sprijin în acest sens. Numai urmiud cu maximum posibil de precizie datele planului se poate releva în profunzime implicația prezenței unei rețele modulare. În cazul sanctuarelor patruleter rămîne important că autorul pune în valoare de fapt nu un modul linear ci un *modul de suprafață* (rectangul format prin interacția a două cîte două axe longitudinale și transversale)⁶.

În cadrul *sanctuarelor circulare* unul din aspectele cele mai importante ni se pare propunerea de reconstituire a marelui sanctuar de la Grădiștea Muncelului, care, oricum, reprezintă un serios pas înainte față de reconstituirile precedente (C. Daicoviciu).

Ne exprimăm aceleași convingeri ca și în cazul sanctuarelor patruleter, și anume că cercetarea planului nu este încă dusă pînă la ultimele consecințe. De exemplu, este clar că dispunerea încăperii interioare, absabate, descentrată, are o importanță particulară în compoziționarea planului, dictată și de rigurile cultului, dar încă nu s-au oferit date care să exprime exact dimensiunile sale în relație cu restul planului, pentru a putea cerceta cu șanse de succes acest important aspect arhitectonic. Nu putem trece cu vederea însă că dacă dimensiunea diametrului sanctuarului mare circular este într-adevăr de $29,40 \text{ m}$ (p. 74), aceasta reprezintă exact 100 picioare grecești de $29,4 \text{ cm}$!

Un merit deosebit al acestui studiu este interpretarea de către D. A., pe baza unor argumente convingătoare, a construcțiilor de la Meleia, Pustiosu și Rudele drept sanctuare⁷. Într-adevăr, nu pare plauzibil ca tipuri de construcții al căror plan este pe deplin analog tipului de sanctuar circular complex de la Grădiștea Muncelului și a căror orientare respectă pe cea a sanctuarelor circulare de același tip să aibă alte destinații decît aceea de lăcașuri de cult.

Este posibil ca tipul de sanctuar circular complex (cu absidă interioară orientată

⁵ În consecință, ne abținem de a comenta ce semnificații ar putea avea depistarea în arhitectura sanctuarelor dace a unor *procedee de proiectare a planului și a unor unități de măsură* într-adevăr grecești.

⁶ Aceasta este de fapt semnificația „carc-iajului repetabil” de care vorbește D. A.

⁷ Această interpretare a mai fost susținută anterior de K. Horedt, *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 303; și de M. Babeș, *SCIVA*, 25, 1974, p. 336—337, dar a fost respinsă de toți autorii săpăturilor arheologice din zona munților Orăștiei.

NV— SE) să reprezinte de fapt o formă evoluată rezultată din combinarea tipului de sanctuar circular simplu, deschis, cu tipul liniar cu absidă. În acest caz și ținând seama de coexistența celor două tipuri de sanctuare circulare, este foarte probabil că acestea răspundeau unor necesități de cult diferite.

În ceea ce privește subcapitolul „Calendarul dacilor” (care reproduce un alt articol, publicat separat, al autorului) credem că este cel puțin prudent să ne limităm la reconstituirea arhitectonică a sanctuarului de la Grădiștea Muncelului, reconstituire care conține multe elemente valoroase. Ne exprimăm rezerva față de posibilitatea ca împrejmuirea-balustradă să reprezinte un calendar, chiar dacă D. A. propune un sistem de interpretare al calendarului evident mai simplu decât cele încercate de alți autori și care ar putea „corespunde realității timpului”. Dealtfel, chiar D. A. în propunerea de reconstituire a sanctuarului propriu-zis vede posibilă și o variantă în care această împrejmuire își pierde rolul de „balustradă” și capătă rol de rezistență în construcția edificului, venind perimetrul construit al unei galerii deschise, dar acoperite (fig. 54)⁸.

Un alt capitol (III) deosebit prin rezultatele sale este „Cetățile dacilor”. Autorul este conștient de faptul că „Astăzi încă nu se poate vorbi de o arhitectură militară dăcică competent elucidată” (p. 98), motiv pentru care, d-sa se limitează la „unele generalități cum ar fi: amplasarea cetăților pe înălțimi, specularea și adaptarea lor la accidentele de teren, forma liniară, curbilinic sau combinată a zidurilor ce cuprind incintele, caracterul de refugiu, de așezări sau locuință-castel etc., aspecte care ne apar, la un atent studiu, și în imaginile sculptate ale Columnei Traiane”.

Sintem cu totul de acord cu autorul cînd spune: „În această situație, ... pînă la confruntarea lor cu terenul, nu putem vorbi decât de o arhitectură la obiect, adică pe fiecare cetate în parte, studiu redus și el la cîteva dintre cele aflate în zona munților Oraștiei, a celor vilceni sau ai Neamțului” (p. 98).

Propunîndu-și să studieze patru cetăți, Costești, Blidaru, Piatra Roșie și Grădiștea Muncelului, autorul subliniază că pentru a contribui la definirea arhitecturii dacilor este necesar un material arheologic mai amplu, „cu precădere consacrat numeroaselor probleme specifice arhitecturii”.

⁸ Nu sintem în măsură și nici nu dorim să excludem aprioric ipoteza „calendaristică”. Dar unde am ajunge dacă, înainte de a fi convinși că cercetările de teren au pus în evidență absolut complet și sub toate aspectele urmele arhitectonice, am acceptat-o fără rezerve? Am putea fi antrenați în a căuta calendare în toate împrejurimile analoage fie ele balustrade, fie stilpi de cerdac ...

Prima cetate prezentată este aceea de la Costești. Autorul observă trei sectoare distincte ale așezării: sectorul locuințelor, sectorul de apărare și sectorul construcțiilor destinate cultului. El încearcă reconstituirea ale cetății care, indiferent de posibilitatea cu cercetările viitoare să-i completeze sau corecteze interpretările asupra fazelor de construcție, oferă o imagine sugestivă despre ceea ce ar fi putut reprezenta, ridicată în spațiu, arhitectura acestei cetăți. D. A. reconstituie structura constructivă a unui zid de cetate care, cum este firesc, conține (în sfîrșit) elementele necesare apărării. Considerînd Columna Traianee ca izvor apt de a ne oferi informații, el propune o reconstituire în care coronamentul zidului este așezat pe o structură cu birne transversale, soluția este corectă constructiv. Despre valabilitatea elementelor prezente pe Cumnă care i-au sugerat autorului această soluție de coronament vom reveni mai jos.

Cetatea de la Blidaru este studiată în același mod, adică urmărind care anume din datele arheologice publicate pot da sugestii clare despre fazele cetății, structura zidului și aspectul general al ansamblului. Considerăm că meritul principal al acestui studiu este încercarea de a prezenta reconstituiri defalcate pe faze, pentru a obține o imagine coerentă a diferitelor faze de existență a cetății (p. 64, fig. 66, 67, 70). Ca și în cazul anterior, acestea conțin în orice caz elementele arhitecturale care răspund funcțiunii de apărare, fie că e vorba de ziduri de incintă, fie de turnurile de apărare.

Desigur, cercetările viitoare vor putea aduce lămuriri mai consistente în legătură cu diferitele faze de existență (și funcționare) a cetății și poate unele interpretări ale autorului în acest sens vor fi susceptibile la corecții. Meritul lui rămîne însă definitiv legat de realizarea primelor imagini într-adevăr arhitecturale despre configurația spațială a ansamblurilor de aici.

Printre cetățile studiate de autor, cea de la Piatra Roșie ocupă un loc aparte, deoarece aici interpretarea lui D. A. intervine substanțial în corectarea viziunii de ansamblu obținută anterior (prin reconstituirea lui C. Daicovicu). Reinterpretînd profilele arheologice publicate, ni se propun originale soluții constructive, care se pot adapta din punct de vedere arhitectonic observațiilor rezultate din ele (fig. 74). În stadiul actual al cercetărilor, soluțiile oferite de D. A. ni se par cele mai logic legate de teren.

Piatra Roșie ni se înfățișează ca o cetate-acropolă cu fortificație alăturată (și ne întrebăm de ce nu a fost tentat autorul să se lanseze în analogii cu cetățile grecești elenistice cu acropole?), tip pe care D. A. nu-l consideră unicat în lumea dacă (p. 147).

În legătură cu reconstituirea pe baza profilului publicat de C. Daicovicu (fig. 78)

a zidului de sud al incintei, recunoaștem că soluția lui D. A., care încearcă să urmeze întrutotul interpretarea inițială poate fi valabilă și este cea mai „constructivă” din cele propuse până acum, dar sintem din nou de acord cu D. A. când el însuși își manifestă rezerve față de această interpretare. „Ne întrebăm, dacă sporul de zid de circa 1 m, impus de execuția palisadei duble, nu putea fi compensat prin ridicarea, pe un zid mai îngust, a unui parapet de piatră în continuarea paramentului exterior. Era un procedeu la îndemina daciilor, mai rezistent, fără problema de incendii ori de înlocuire de material. În acest caz, ce semnificație ar avea urmele de pari aflate în interiorul zidului?” (p. 143).

Rezervele de mai sus sînt justificate, pentru că din profilul publicat nu este foarte clar dacă urmele de pari apar în realitate mai sus decît sînt ele desenate, mai ales că există o concordanță între nivelul de la care sînt așezate pietrele „paramentului” interior și nivelul la care se oprese (cel puțin în desen) urmele de birne. Sarcina citirii profilului ar fi fost mult ușurată dacă am cunoaște nivelul de călcare antic (spre partea cu paramentul din blocuri de piatră); dacă porțiunea situată sub blocurile de parament reprezenta un fel de fundație, atunci parii puteau constitui elemente de consolidare a acesteia (fără să se mai înalțe pînă la coronamentul zidului), terenul fiind în pantă. În acest caz era necesar ca parii să fi fost înfipti în locașuri tăiate în stîncă⁹.

În capitolul despre cetatea de la Grădiștea Muncelului, autorul se ocupă prea puțin de cetate și în mod precumpănitor de zona sacră, așadar era mai potrivit ca el să fi fost inclus în cel dedicat organizării ansamblurilor.

Remarcăm aici importanța acordată de D. A. drumului antic pavat și rolului său în ierarhizarea și dirijarea perspectivei ansamblurilor.

Folosind criteriul care privește materialele utilizate într-o anumită fază, sistemul de construcție perfecționat pe parcurs și felul îngrădirii sanctuarelor, criteriul parțial enunțate deja de C. Daicoviciu și I. H. Crișan, autorul încearcă o defalcare a fazelor de funcționare a ansamblului general, idee valoroasă și absolut necesară de a fi împlinită de orice cercetare de acest fel. Menționăm însă că în situația actuală sînt necesare încă serioase eforturi de cercetare arheologică și arhitecturală, publicarea tuturor observațiilor stratigrafice și a pieselor arheologice mobile pentru a stabili cronologia exactă monumentelor și a fazelor de funcționare ale ansamblurilor.

Studii de cercetări de pînă acum în cazul sanctuarului B de pe terasa XI (denumit

⁹ Nu credem că absența din desenul profilului a „continuării” în stîncă a parilor să constituie aliceva decît un aspect rămas neclarificat.

„A” de alți cercetători) oferă un exemplu în acest sens (fig. 84). D. A. încearcă reinterpretarea profilului publicat de C. Daicoviciu în ceea ce privește descifrarea fazelor de construcție. În privința diferențierii pe faze a șirurilor de discuri prezente în profil (fig. 85), nu există nici un dubiu că acestea reprezintă (cel puțin) două etape de funcționare, diferite în timp. Din păcate profilul nu este foarte clar în ceea ce privește zidul împrejmuirii din nivelul superior: ar fi necesare cercetări suplimentare (continuare a celor din 1980—1982 pe care autorul nu le folosește), deoarece profilul ne dă dreptul să ne întrebăm dacă nu este vorba cumva și de o a treia fază de construcție. Aceasta ar fi reprezentat de temelia zidului de împrejmuire a cărei ridicare începe la o cotă corespunzătoare nivelului superior al discului „a” (fig. 85). În orice caz, reconstituirea edificiului tirziu prezentată la fig. 91 nu este încă perfect coerentă, argumentele pentru contemporaneitatea zidului perimetral cu împrejmuirea situată la o foarte mică distanță (spre exterior — cercetătorii de pînă acum sînt de părere că temelia respectivă susținea stîlpii de andezit) și chiar a valabilității traseelor urmate de aceasta din urmă nu sînt suficiente; de asemenea, nu apare nicicum clar rolul (în plan și elevații) zidului care urmează în exterior alinamentului șirului median de coloane¹⁰.

¹⁰ Din păcate, modul în care s-a făcut pînă acum atît citirea *in situ* a urmelor constructive, cit și interpretarea lor este atît de defectuoasă, încît orice încercare de a reconstitui situația stratigrafică reală a fazelor arhitecturale existente pe această terasă este deocamdată imposibilă. De aceea, deficiențele constatabile în reconstituirile propuse de D. A. nu pot fi atribuite în întregime acestuia. Nu putem însă trece peste necesitatea existenței unei împrejmuiri din lemn în cazul sanctuarului „B” (denumit „A” de alți cercetători) cît timp un articol recent pare a fi dovedit prezența unor elemente constructive din lemn, inclusiv o poartă de acces (E. Iaroslavschi, *ActaMN*, 20, 1983, p. 373—382). Pînă la publicarea completă a descoperirilor, niciuna din reconstituirile prezentate pînă acum nu poate reflecta în totalitate aspectul real al acestor construcții.

Imaginile prezente pe Columna Traianee (de ex.: fig. 123/CXIII) sugerează de pildă un sanctuar rectangular, ale cărui elemente de susținere (coloane sau stîlpii) amintesc reconstituirile lui D. A., la care se adaugă însă „parapete” (de lemn?) care închid spațiile perimetrice lăsînd goluri largi sub streșină, structura de rezistență rămîniind aparentă. Imaginea la care ne referim are avantajul de a păstra sugestia monumentalității edificiului, ceea ce nu este cazul pentru reconstituirea (dealtfel empiric justificată și executată) propusă de M. Știrbu și I. Glodariu, *op. cit.*

În capitolul IV, „Organizarea ansamblurilor dacice”, autorul încearcă prin câteva exemple să observe existența unor eventuale caracteristici care formează în germene termenii unor principii de compunere din punct de vedere urbanistic al așezărilor. Deosebit de interesant este ansamblul de la Popești, unde autorul surprinde două elemente de bază: existența unei acropole fortificate și mai ales existența unui ax principal de compoziție pe care se află sanctuarul, acesta fiind precedat de un spațiu liber (piață?) flancat de clădiri mai modeste.

Autorul s-ar fi putut limita la descifrarea și comentarea strict arhitectural-urbanistică a acestor elemente, valoarea observațiilor d-sale fiind categorică. Nu putem fi însă de acord cu comentariul în privința influenței, indirecte printr-o degeto-daci, printr-o filieră tracică (Seuthopolis), care și-ar avea soriginea nici mai mult nici mai puțin decât în ansamblurile micenianului tirziu (1400—1100 î.e.n.) de la Pylos, Micene și Tirinth. Dealtfel, nu cunoaștem încă integral nici o așezare dacică, astfel că o discuție comparativă asupra principiilor urbanistice care guvernau arhitectura așezărilor dacice cu aceea proprie altor popoare este încă prematură. Chiar la Popești, în incinta principală se pot observa axe de circulație secundară, perpendiculare pe axul principal (deci existau intersecții în unghi drept ale căilor de acces!). Aspectul urban al orașelor Histria, Tomis și Callatis în perioada lor greacă nu este încă suficient cunoscut pentru a trage concluzii ferme dacă erau de tip hippodamic sau nu și deci nu este cazul să argumentăm imposibilitatea ca dacii să fi fost influențați de concepțiile urbanistice proprii dezvoltării acestor orașe. Oricum, dacă analogiile cu Seuthopolis pot fi luate în considerare, deocamdată, până nu vom cunoaște mai multe date despre așezările dacilor este prematur să tragem concluzii asupra focarelor de influență și în orice caz „întoarcerea la Micene” nu rămâne decât ficțiune literară.

Un alt ansamblu discutat este cel care formează incinta sacră de la Grădiștea Muncelului în vremea lui Decebal. Autorul pune în valoare organizarea unui ansamblu complex, în care amenajările speciale ale teraselor ocupau un loc important, calitatea adaptării la teren fiind unul din aspectele remarcabile. Ideea ierarhizării și dirijării perspectivelor directe sau a celor laterale este deosebit de valoroasă.

Un capitol aparte în economia lucrării de față îl constituie „Arhitectura dacilor de pe Columna Traiană”. Meritul de excepție al autorului constă în descifrarea cu spirit critic a unor numeroase elemente de arhitectură dacă prezentă în imagistica columnei și transpunerea acestora în cadrul unor re-

constituiri. Argumentația autorului formează un punct de plecare important pentru cercetări viitoare, mai ales în ceea ce privește tipologia construcțiilor descifrate pe Columnă, tipologie utilă și rațional formulată.

În cazul construcțiilor militare, utilitatea urmăririi construcțiilor dacice de pe Columnă este cu atât mai mare, cu cât analiza variațiilor elemente de fortificație, deși sumară, este remarcabilă prin confirmarea ei în săpăturile arheologice. Este de reținut totodată și varietatea tipurilor de construcții defensive. Ar fi meritat însă să se analizeze și unele aspecte cum ar fi:

— de ce șirurile de birne transversale (concepția autorului se exprimă în reconstituirea zidului de la Costești, fig. 59), apar destul de sistematic reprezentate pe Columnă și în cazul zidurilor de castru romane;

— de ce aceste șiruri apar în multe cazuri nu numai la coronamentul zidurilor, ci și în registre inferioare.

În cadrul construcțiilor civile, reconstituirile sugerate de reliefurile Columnei sînt remarcabile: se insistă poate prea mult în legătură cu prezența cuielei decorative și, oricum, detaliile etnografice nu-și găsesc locul în această discuție.

În cazul clădirilor de cult reținem observațiile privind sanctuarele patrulete (vezi mai sus, n. 10), mai puțin însă pe cele circulare, care pe Columnă sînt sugerate a fi fost construite în piatră, fapt neconfirmat arheologic.

Oricum, acest capitol este deosebit de util și sugerează noi căi posibile de descifrare a informațiilor ascunse în importantul document care este Columna Traiană.

Cartea arhitectului Dinu Antonescu reprezintă înecununaarea unei munci îndelungate a autorului, materializată anterior prin mai multe studii dedicate arhitecturii geto-dacice și celei tradiționale românești — unele făcînd acum parte componentă din lucrare. Cu toate limitele parțial reievate de noi și care (în mai mult de unele lacune firește existente în domeniile alt de specializate astăzi ale istoriei și arheologiei și mai ales de caracterul succint acum al datelor referitoare la arhitectură pe care le-a putut afla în publicațiile arheologice, această lucrare are meritul de necontestat de a ne oferi pentru prima dată o imagine coerentă a arhitecturii geto-dacilor și este deschizătoare de drumuri noi în cercetare.

La capătul acestor lungi considerații, în care ne-am obligat însă atât importanta și actualitatea subiectului, cât și modalitățile diferite, pînă la divergență uneori, de abordare a acestuia de către cercetători (vezi n. 1), se impune evident următoarea concluzie:

eforturile de descifrare a arhitecturii geto-dacilor nu vor putea fi încununat de succes decât prin instituirea unei colaborări științifice permanente între arheologi și arhitecți specializați în arheologie, începînd cu descifrarea în teren a tuturor elementelor ce pot

oferi sugestii arhitectonice pînă la constituirea lor în imagini, argumentate științific, ale construcțiilor și ansamblurilor.

Niculae Conovici
Monica Mărgineanu Cârstoiu

V. H. BAUMANN, *Ferma romană din Dobrogea*. Tulcea, 1983, 280 p., cu 69 fig. și 46 pl.

Este un fapt neîndoielnic acela că, pentru începuturile vieții romane la Dunărea de Jos, viața rurală, chiar dacă mai puțin cunoscută, rămîne o coordonată esențială a procesului de romanizare. De aceea, studiul unei laturi importante a vieții rurale și anume cea privind *villae*-le de diverse categorii existente, sau presupuse a fi existat, mai mult ori mai puțin cercetate de pe teritoriul Dobrogei romane reprezintă o realizare extrem de importantă; un eveniment care completează o lacună mai veche a cercetării.

Bazată în principal pe cercetările proprii, substanțiale și atente din nordul Dobrogei, la care autorul a adăugat în prima parte cunoștințe generale din domeniu pentru Imperiul roman, iar pentru restul teritoriului dobrogean date rezultînd din cercetări ale altor autori în interpretare personală, cartea lui V. B. ocupă de la apariția sa un loc important din cel puțin două puncte de vedere: primul, ca valorificare rapidă și cvasi-integrală a unui mare număr de cercetări într-un domeniu necesar — deci iată-o de aici înainte un instrument de lucru pentru specialiști —, iar al doilea ca aducere la cunoștință publicului larg (și nu numai lui) a unei categorii de monumente în general ignorate de acesta, dar de mare însemnătate în completarea cunoștințelor sale privind istoria noastră antică. Prin forța lucrurilor, vom stărui mai mult în rîndurile ce urmează pornind de la primul punct de vedere susnumit.

Nu uităm mai întîi că, după cum autorul notează în cuvîntul său înainte (p. 9), volumul este închinat memoriei profesorului Gheorghe Ștefan, sub a cărui îndrumare s-a și născut lucrarea, ca teză de doctorat, imprimînd conținutului și formeii acesteia seriozitatea unei școli de arheologie clasică a cărei tradiție urcă direct la Vasile Pârvan. Direct, tocmai prin fostul elev al acestuia, profesorul Gheorghe Ștefan, care încă pînă nu de mult ne-a mai fost dascăl în arheologia clasică în general și dobrogeană în special.

Asupra primelor două părți ale volumului, dense în informații și bibliografie parcure și selectate, ne oprim doar pentru a le trece în revistă: I. Locul unei *villa rustica* în sistemul social-economic roman; A. Tipologia fermelor romane de tip *villa rustica*; B. Organizarea economică a fermelor; II. Situația

generală a Dobrogei în secolele I—IV e.n.; A. Situația politică; B. Organizarea administrativ-teritorială a Dobrogei romane (p. 13—34 și 35—46). Conținutul nou și esențial al lucrării se desfășoară însă în partea a III-a, *Villa romană în Dobrogea* (p. 47—146), și a IV-a, *Observații finale* (p. 147—151), cărora li se adaugă 10 anexe (p. 154—203), în fapt repertorii de descoperiri din punctele descrise anterior, fiecare din ele extrem de relevante pentru mediul și cronologia respectivelor așezări.

În urma unor paragrafe care însumează chestiunile de cadru geografic natural și de surse epigrafice comentate, prezentarea mărturiilor arheologice din partea a III-a cuprinde 14 puncte cu descoperiri funerare ce se leagă mai mult sau mai puțin ipotetic de proprietăți implicînd existența unor *villae*, precum și alte cîteva vestigii deja menționate în literatura anterioară, dar pentru prima dată adunate în scopul propus, aici. Următoarele descoperiri din repertoriu sînt: un *pagus* din teritoriul noviodunens (Niculițel, p. 71—75), depozitul de unelte de lingă Callatis putînd atesta existența unei *villa* (p. 75—76), rezultatele noilor cercetări de teren din jud. Tulcea (p. 76—85) ducînd la identificarea a încă 11 puncte de cel puțin același interes la Casimcea, zonele Topolog-Simbăta Nouă-Făgărașu Nou-Luminița, Cataloi-Frăcăței, valea Teliței, Mircea Vodă, teritoriul argamens. Aceștea li se adaugă unele identificări realizate cu ajutorul investigațiilor aeriene pe valea Roștilor și lingă dealul Denistepe (p. 85—87). Un paragraf aparte este rezervat sondajelor arheologice de la complexe meșteșugărești din mediul rural de pe valea Teliței (p. 87—92) iar următorul, *villa*-ci „cu economic mixtă” de pe valea Capaclia (p. 93—97). La Niculițel, autorul a mai identificat o fermă cu caracter păstoresc, situată în apropierea unei necropole tumulare (p. 97—107) și o *villa* pe valea Taiței, nu departe de Troesmis, la Horia (p. 107—123), a cărei cercetare este prezentată mai detaliat. În ceea ce privește ferma rurală din epoca romană țirize, documentarea literară și arheologică destul de subțire existentă nu permite o încadrare cronologică mai încoace de al III-lea sfert al secolului al IV-lea, orice urme de așezări dataabile ulterioare nemaiputînd fi